

УДК 494.375

Sabohat QAHHAROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
sabohatqahhorova922@gmail.com

ToshDO'TAU professori, fil. f.d. Xolmanova Z. T. taqrizi asosida

SEMANTIC ANALYSIS OF THE VERB "WALK"

Annotation

In recent years, research in the field of Uzbek lexicology has been focused on semantic analysis in the study of verb phrases. Particularly, the semantic types and properties of the verb, its study on the basis of the semantic field, valency forms are reflected in existing scientific research. However, the semantic analysis of the verb "walk" in Uzbek linguistics has not been explored in detail. For this reason, this article presents analytical reviews about the semantics of the verb "to walk".

Key words: semantics, lexical units, lexemes, phrases, paraphrases, archetypes, morphosemantic words, ontological dictionaries, toponyms, paronyms.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА «ХОДИТЬ»

Аннотация

В последние годы исследования в области узбекской лексикологии были сосредоточены на семантическом анализе при изучении глаголов. В частности, семантические типы и свойства глагола, его изучение на основе семантического поля, формы валентности находят отражение в существующих научных исследованиях. Однако семантический анализ глагола «ходить» в узбекской лингвистике детально не изучен. По этой причине в данной статье представлены аналитические отзывы о семантике глагола «ходить».

Ключевые слова: семантика, лексические единицы, лексемы, словосочетания, парафразы, архетипы, морфосемантические слова, онтологические словари, топонимы, партонимы.

“YURMOQ” FE'LINING SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya

Keyingi yillarda o'zbek leksikologiyasiga oid izlanishlarda fe'l so'z turkumi tadqiqida semantik tahlillarga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, fe'lining semantik turlari, xususiyatlari, uni semantik maydon asosida o'rganish, valentlik ko'rinishlari mavjud ilmiy tadqiqotlarda o'z aksini topdi. Ammo o'zbek tilshunosligida aynan "yurmoq" fe'lining semantik tahlili batafsil tadqiq etilmagan. Shu sabab mazkur maqolada izohli lug'atda qayd etilgan "yurmoq" fe'lining semalari xususida tahliliy fikr-mulohazalar berildi.

Kalit so'zlar: semantika, lug'aviy birliklar, leksema, frazema, parafrasa, arxisema, morfosemantik so'z, ontologik lug'atlar, totonim, partonim.

Kirish. Tilshunoslikda fe'l so'z turkumi, uning ma'no turlari, yasalishi va grammatik kategoriyalari haqidagi muhim ma'lumotlar dastavval A.N.Kononov [1], A.M.Sherbak, A.G.G'ulomov, A.P.Hojiev kabi taniqli olimlarning [2] ilmiy asoslangan asarlarida o'z ifodasini topgan va o'zbek tilshunosligida fe'l nazariyasi yuzasidan izlanishlarning rivojlanishiga turtki bo'lgan. Shuningdek, fe'llarning ayrim semantik turlari (nutq, holat, yumush, sezish, yo'nalma, obyektli va obyektisiz harakat fe'llari), valentlik ko'rinishlari hamda ularning semantik xususiyatlari I.K.Qo'chqortoev, R.Rasulov, S.H.Muhamedova, M.K.Abuzalovalarning doktorlik [3] va O'.Sharipova, D.Abdullaeva, Z.U.Siddiqov, T.T.Musaev, G.A.Narimova, V.A.Karimjonova va boshqalarning nomzodlik ishlarida [4] tadqiq etilgan. Mana shularning o'ziyoq o'zbek tilshunosligida fe'llarning semantik tabiati qay darajada keng ko'lamda o'rganilganini ko'rishimiz mumkin. Biroq bu kabi ishlarda fe'lining lingvistik-semantik tabiati, xususan, nutqiy jarayonda eng faol hisoblangan harakat fe'li- "yurmoq" fe'lining atash semalari, uning boshqa so'zlar qurshovida anglashilgan hosila, vazifa semalari batafsil yoritilmagan. Shu vaqtga qadar fe'l turkumiga oid grammatik kategoriyalar, ma'no turlari haqida qat'iy bir fikrga kelinmaganligi ham fanni o'qitish jarayonida ba'zi qiyinchiliklarga sabab bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Turkiy tillardagi fe'llarning leksik-ma'noviy guruhlarini dastlab N.K.Dmitriyev belgilab chiqqan edi: nutq,

sezgi, faoliyat, harakat fe'llari kabi[5]. Bu tasnif hozir ham amalda qo'llanilmoqda. O'zbek sistem leksikologiyasining fe'l semantik guruhlarini, aniqrog'i, holat fe'llarini o'rganishda, ularning o'zaro sistem aloqalarini, ma'no boyligini tekshirishda R.Rasulovning tadqiqoti katta ahamiyatga ega. [6] O'zbek tilidagi harakat fe'llarini S.Muhamedova obyektli va obyektisiz harakat fe'llariga ajratib tadqiq etadi[7]. Obyektli harakat fe'llarini uchta (natijali ijroni bildiruvchi fe'llar, natijasi mavhum bo'lgan ijroni ifodalovchi fe'llar, og'iz bo'shlig'idagi harakatlarni ifodalovchi fe'llar) guruhga ajaratadi. Obyektisiz harakat fe'llarining esa oltita (gorizontal, vertikal, aylanma, tebranma harakatni ifodalovchi fe'llar, nafas va tovush chiqarish hamda og'iz bo'shlig'idagi harakatni ifodalovchi fe'llar) ma'noviy guruhlarini borligini qayd etadi.

K.Xoliquov tomonidan fe'llarning bir necha ma'noviy guruhlarini ajratilib: "Hali ilmiy tadqiqotga mansub qator fe'l razryadlari mavjud, shuningdek, fe'llarning leksik-semantik tasnifi, ularning o'ziga xos grammatik xususiyatlari atroficha o'rganilishi zarur" degan fikr o'rtaga tashlangan [8].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi kunda o'zbek tilshunosligi hamda kompyuter lingvistikasi oldida turgan muhim vazifalardan biri bu lug'aviy birliklarning lingvistik-leksikografik bazasini yaratish masalasidir. Buning uchun, avvalo, o'zbek tilidagi har bir so'zning, jumladan, mazkur ishda aynan "yurmoq" fe'lining leksik-semantik guruhlarini, ulardagi sinonim, antonim, omonim, partonim, gipo-giperonimik munosabatlarni

tadqiqotimizning metodoliyasi sifatida keltirishimiz maqsadga muvofiqdir. Bu xususda M. Abjalova maqolasida o'zbek tilshunosligida lingvistik baza yaratishda quyidagi tamoyillarga asoslanish zarurligini ta'kidlaydi:

- so'zlar so'z turkumlarga ajratilgan bo'lishi;
- turkumlarning o'zi ham grammatik kategoriyalarga tasniflanishi;

- so'zlarning izohi kiritilishi;
- munosabatga kirisha oladigan so'zlarning birikmali va gap holatidagi bazasi yaratilishi;

- har bir so'z konseptual-semantik jihatdan guruhlarga birlashtirilishi;

- sinonim, antonim, omonim so'zlarning elektron bazasi bo'lishi kerak (Abjalova, 2021).

Yuqorida keltirilgan vazifalar bajarilgandan so'ng harakat semali asosidagi bu kabi ma'lumotlar kompyuter dasturlari (tarjima, tahrir) kabilar uchun lingvistik ta'min (tezaus, ontologik lug'atlar) yaratishga xizmat qiladi. Shunisi muhimki, o'zbek tilidagi harakat

fe'llarini tahlil qilish orqali yaratilgan bu lingvistik ta'min asosida kompyuter

dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, u sanoqli daqiqalarda quyidagi ishlarni amalga

oshirish imkoniyatiga ega:

- o'zbek tilidagi fe'llarning imlosini tekshiradi;
- harakat fe'llarining barcha tuslanishli shakllarini o'zbek tilidan ingliz tilidagi tarjima qiladi;

- harakat fe'llarini grammatik va semantik jihatdan tahlil qiladi;

- harakat fe'llarining valentligini va sintaktik qurshovini ko'rsatib beradi[9].

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** O'zbek tilshunosligida o'zida asosan harakat, aniqrog'i, yurish

harakati semasini ifoda etuvchi lug'aviy birliklarga: yurmoq, qadam tashlamoq, odimlamoq, lapanglamoq, yo'rg'alamoq, pildiramoq, gandraklamoq, do'konglamoq, tentiramoq, sudralmoq, emaklamoq, yugurmoq, bormoq, kelmoq, ketmoq, tark etmoq, jo'namoq, quvmoq, haydamoq, qaytmoq, qilmoq, chiqmoq, oqmoq, suzmoq, sayr qilmoq, sayohat qilmoq, kezmoq, aylanmoq, olib kelmoq, olib ketmoq, olib bormoq, olib qochmoq, bosmoq, bosib olmoq, istilo qilmoq, bosib o'tmoq, qatnamoq, ergashmoq, o'tmoq, uchmoq, yelmoq, qatnamoq; boshini olib chiqib ketmoq, boshi og'gan tomonga ketmoq kabi fe'llar kiradi.

Yuqorida keltirilgan ba'zi fe'llar o'zbek tilshunoslari tomonidan oyoq bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar [10,11] deb ataladi. Oyoq harakati, asosan, «yurmoq» fe'li bilan beriladi. Chunki yurish haqida gap ketganda ongimizda oyoq harakati bilan bog'liq ma'lum bir faoliyat, jarayon haqidagi axborot hosil bo'ladi, Shuning uchun «oyoq» so'zi «yurmoq» leksemasining atash semasi bilan muqim bog'lana oladigan valentligi hamdir. Mazkur fe'lni nutqda ishlatganimizda ham dastavval ongimizda uning arxisemasi bilan sintagmatik munosabatga kirisha oladigan asosan uchta leksema gavdalanadi: Mashinada yoki velosipedda (nimada?) yurmoq; ko'chada, dalada... (qayerda?) yurmoq; yayov, piyoda... (qay holda?) yurmoq kabi.

Ba'zan nutqiy jarayonda oyoq harakati umuman voqelanmasa-da, bir joydan boshqa joyga harakat qilmoq [12], jilmoq, bormoq, ketmoq kabi arxisemalarini o'zida ifoda etuvchi «yurmoq» leksemasi qo'llaniladi. Masalan, «O'zbek tilining izohli lug'ati» (2008) da yurmoq fe'lining 15 ta atash [13], ifoda semalari izohlangan bo'lib, shulardan 7 tasida oyoq bilan bog'liq harakatlar o'z ifodasini topganligini ko'rishimiz mumkin:

	“Yurmoq” fe'lining ma'nolari	Oyoq harakati mavjud	Oyoq harakati mavjud emas
1	Qadam tashlab olg'a bosmoq, qadamlab jilmoq; tez yurmoq	+ (insonning oyog'i bilan bog'liq harakati)	
2	Ma'lum yo'nalishda harakat qilmoq, bir joydan boshqa joyga jilmoq, bormoq yoki ketmoq (asosan transport vositasi haqida): mashina chap tomonga yurdi		- (transport harakati)
3	Umuman, bir joydan jilmoq, siljimoq (suzmoq, sudralmoq, o'rmalamoq va shu kabilar): Hovuzchada o'ntacha baliq yuribdi		- (butun tana, gavda harakati)
4	Kezish, aylanish, sayohat va shu kabilarda bo'lmoq: Shaharma-shahar yurmoq	+ (insonning sayr etish faoliyati)	
5	Hayot kechirmoq, yashamoq: ruslar orasida yurib, til o'rgandim.	+ (insonning yashash faoliyati)	
6	Ish-faoliyat va shu kabilarda birga bo'lmoq: nodon bilan yurma, nomusingni bukma. (maqol)	+ (insonning birgalikdagi faoliyati)	
7	Qatnamoq: markazdan qishlog'imizga avtobus yuradi		- (transportning muntazam harakati)
8	Davom etmoq (o'zi birikib kelgan so'z bildirgan holatda). Siz shu yo'sinda yura bersangiz, erta-indin o'g'ildan ajralasiz. (A. Qodiriy, “O'tgan kunlar”)		- (tarz, holatning davom etishi)
9	Shaxmat, qarta, domino kabi o'yinlarda o'z navbatida, navbati kelganda harakat qilmoq, o'ynamoq: piyodadan yurmoq		-(ma'lum bir o'yin turi)
10	Harakatga kelmoq, ishlab turmoq, ishlamoq (mexanizmlar haqida): soatim yaxshi yuryapti.		-(mexanizmlar harakati)
11	Suygan yor bilan vaqt o'tkazmoq, yaqin munosabatda bo'lmoq: ayt, qachondan buyon yurding..	+ (insonlarning o'zaro munosabati)	
12	Rozi bo'lmoq, ko'nmoq, unamoq: u		- (itoat qilish semasi)

	birovning aytganiga yuradigan odammas.		
13	Yoyilib ketmoq, yoyilmoq; tarqalmoq (gap-so'z, xabar haqida). el og'zida yurgan mish-mishlar		- (ma'lumotning tarqalishi)
14	-(i)b qo'shimchali ravishdoshga birikib, harakatning davomiyligini bildiradi. Tomosha qilib yurmoq	+ (davomiy ish-harakat)	
15	Biror tomonga jo'nash, ketishga undash mayli shaklida keladi. Yur, kech qolamiz	+ (buyruq ohangida)	

Demak, "yurish" fe'li semalari bu aynan oyoq bilan bog'liq harakatni ifodalovchi semema emas, balki ular o'zaro partonimik, ya'ni butun- bo'lak munosabatidagi paradigmalar sanaladi. Bunda "yurish" fe'li semalari- butun (tonomim), oyoq bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar esa bo'lak

(partonim) hisoblanadi. Yuqorida berilgan jadvaldagi 2-, 3-, 7-, 8-, 9-, 10-, 12-, 13-ustunlarda berilgan misollarda bevosita oyoq harakati mavjud emas. Buni quyidagicha izohlash mumkin:

	"Yurish" fe'li semalari	"Yurish" fe'lining qo'lanish o'rinlari
1	Oyoq bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar	1,4, 5, 6, 11, 14, 15
2	Butun tana, gavda bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar	3
3	"Yurmoq" so'zi bilan bog'lana oladigan transportlar (mashina, avtobus, poyezd, metro kabilar), mexanizmlar (masalan, soat) harakati	2, 7, 10
4.	Turli xil semalar	8, 9 12, 13

«O'zbek tilining izohli lug'ati»da "yurishmoq" fe'li aynan "yurmoq" fe'lining birgalik nisbati shakli tarzida qaralib, "yurmoq" fe'lidan alohida so'zlik sifatida izohlanadi (2008). Ammo "yurishmoq" fe'lining tarkibida keltirilgan misollar mazmunida ham va unga qo'shib kelgan grammatik kategoriyalarda ham turli xillik kuzatiladi. E'tibor qaratadigan bo'lsak, bolalar hali ham ko'chada to'polon qilib yurishardi gapidagi "yurishardi" fe'li tarkibidagi -ish haqiqatan ham birgalik nisbati shakli, lekin ish yurishmasa, bulamig dandon sindirar yoki bu ishda faqat mening omadim yurishmadi jumllarida "yurishmoq" fe'li tarkibidagi -ish qo'shimchasi fe'lining birgalik nisbati shakli vazifasida kelmagan, balki fe'l asosidan anglashilgan ifoda semaning mazmun-mohiyatini kuchaytirishga xizmat qilgan xolos.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, izohli lug'atda "yurmoq" fe'li yana "morfosemantik" (bir asosdan yasalgan) leksema bo'lib, ularni quyidagicha turkumlash mumkin:

- "yuramol", yurag'on" (yuramol/yurag'on ot), "yurishli" (yurishli ayg'ir) - sifat turkumiga;
- "yurish-turishi" (...yuris-turishlari Yo'Ichiga tamoman begona tuyuldi)- faoliyat-jarayon oti;
- "yurgizilmoq", "yurgizmoq"(traktorni yurgizmoq), "yuritmoq"(...juvozni yuritib,... qichqirdi), "yurishmoq" (ular

ancha joygacha piyoda yurishdi) -nisbat shakllarini olgan fe'llar;

- "yo'liga yurmoq", "bosh ko'tarib yurmoq", "boshida tegirmon toshi yurgizmoq", "ko'z yurgizmoq" (Yo'lchi atrofga ko'z yurgizib, so'ng muloyimlik bilan javob berdi), "o'z so'ziga yurgizmoq" (...aldab-suldab, o'z yo'liga yurgizmoqda) kabi iboralar;

- "yurgiligi qolmadi"- qo'shma fe'l, chunki "yurgilik" leksemasi faqat "qolmadi" fe'li bilan birikkandagina yaxlit ma'noni ifodalaydi, ya'ni bu so'z nutqda yakka holda qo'llanmaydi: Oqtosh elda yurgiligim qolmadi.

Ammo izohli lug'atlarda faqat "yurgiligi" leksemasi izohi keltirilgan, hatto yuqorida keltirilgan so'zliklar (lug'aviy birliklar) tukumlararo ham izohlanmagan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, lug'aviy birliklar semantikasini ishlab chiqishdan maqsad kompyuter tilshunosligi uchun o'zbek tilidagi so'zlarning ko'p tilli elektron, ontologik, tezaurus, Wordnet lug'atlar bazasini yaratishdir. Shu bois ushbu maqolada o'zbek tilida lug'aviy birliklarning, xususan, "yurmoq" fe'li semalarining kognitiv mohiyati, lingvistik ma'nolari tizimining leksikografik tasvirini ishlab chiqishga ilk fikr-mulozalarni tahliliy bayon qilishga harakat qilindi.

ADABIYOTLAR:

1. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. – Л.: СССР, 1960. – с. 187;
2. Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М. – Л.: СССР, 1962. – с. 151– 180; Гуломов А.Г. Фейл. – Т.: Фан, 1954. – 88 б.; Хожиев А.П. Фейл. – Т.: Фан, 1973. – 192 б.
3. Кучкартаев И.К. Семантика глаголов речи в узбекском языке (компонентный и валентный анализ). дисс. д-ра. филол. наук. – Т.: Фан, 1977. – 168 с.; Расулов Р. Глаголи состояния в узбекском языке и их валентность. автореф. дисс. ...д-ра. филол. наук. – Т., 1989. – 34 с.; Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. филол. фан. док. дисс. – Т., 2007. – 325 б.; Абузалова М.К. Субстансиал морфология, валентлик ва синтактик курилма. филол. фан. док. дисс. автореф. – Самарканд, 2018. – 32 б.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976. – 354 с.; шур о. теория поля в лингвистике. – М., 1974. – 256 с.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л.; Изд. и 1-е тип. 1998, с.130- 156
6. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989, 141 бет.
7. Muxamedova S. Harakat fe'llari asosida kompyuter dasturlari uchun lingvistik ta'min yaratish (metodik qo'llanma). – Toshkent: ToshDPU nashri, 2006. – B. 16-18.
8. Холиқов К. Ўзбек тилида ҳаракат йўналишини конкретлаштирувчи феъллар таснифига доир // ТошДУ илмий асарлар тўплами. 2-қисм. 501- сон. - Т., 1976. – Б.82-9. Abjalova M., Sharipov E. O'zbek tezaurus lug'ati uchun sifat turkumi bazasini yaratish masalasi // kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar. Respublika ilmiy-texnikaviy konferensiya. Vol. 1 №. 01 (2021) 189-193-b
9. Содиқова М. Фейл стилистикаси. -Тошкент: Фан, 1975. 57- 6.

-
10. Sayfullayeva va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (O'quv qo'llanma) Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. 188-b
 11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 1-жилд Тошкент: Университет, 2000. 187-б
 12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. 90-94-б